

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОВНО-КОМУНІКАТИВНИХ ПРОБЛЕМ МАНІПУЛЯЦІЇ СВІДОМІСТЮ

Проаналізовано маніпуляції свідомістю під час викривлення культурних елементів. Визначено і подано механізм маніпулювання свідомістю за допомогою мовно-комунікативних засобів, які надає інформаційне суспільство.

Ключові слова: мовна маніпуляція, етичні системи, масова культура, інформаційне поле.

Проанализированы манипуляции сознанием при искажении культурных элементов. Определен и подан механизм манипулирования сознанием с помощью языково-коммуникативных средств, представленных информационным обществом.

Ключевые слова: языковая манипуляция, этические системы, массовая культура, информационное поле.

Manipulations of consciousness by distortion of its cultural elements are analysed. The mechanism of consciousness manipulation through the lingual communication means provided by information society is defined and given.

Key words: language manipulation, ethics systems, mass culture, information field.

Актуальність теми дослідження визначається тим, що на сучасному етапі розвитку суспільства взаємозв'язок проблем культури і мови перебуває в центрі його якісних змін. Мовно-культурологічні процеси, що відбуваються під впливом формування інформаційного суспільства, набувають визначного культурологічного значення, оскільки з ними пов'язані найважливіші аспекти самоідентифікації суспільства.

Метою статті є дослідження результатів маніпуляції мовно-комунікативними засобами в інформаційному суспільстві для стану культури.

В умовах інформаційного суспільства соціальне втручання в мовні процеси може проявлятися декількома способами. По-перше, скороченням явищ, які належать певному класу, при згадуванні в засобах масової інформації. По-друге, в продукуванні стереотипів та ідеалів ситуації, для характеристики яких використовуються, з одного боку, мовні спрощення, а з другого — яскраві візуальні образи. По-третє, в нав'язуванні суспільній свідомості єдиної програми мовної концептуалізації явища за допомогою її постійної демонстрації і пропаганди. Це втручання, що ґрунтується на досягненні демонстраційних можливостей інформаційної техніки та методів її використання, породжує певні загрози, які, викривляючи мову, зумовлюють небезпечні процеси у сфері культури і суспільного життя взагалі. Серед таких загроз можна назвати глобальний характер інформаційних технологій і охоплення ними, зокрема з позицій поширення негативних

для культури явищ, усіх країн світу, що, згідно з принципом емерджентності, посилює вплив їх як позитивних, так і особливо негативних аспектів. При цьому практично відсутні легальні механізми протидії руйнівним аспектам цих технологій щодо мови і культури.

Завдяки інформаційним технологіям виникли нові методи маніпуляції сприйняттям культурної і соціальної дійсності, емоціями, інтересами і вибором поведінки. Сутність їх не суперечить деструктивним факторам комунікації, але вносить до них нові моменти.

Корінь слова «маніпуляція» походить від латинського manus — рука. До середини ХХ ст. його використання було епізодичним і стосувалося лише техніки, оскільки маніпуляторами називали важелі управління машинами. Вдале використання цього терміна стосовно регулювання поведінки людини надало йому не лише метафоричного смислу, але й реальних суттєвих ознак у сфері відносин між людьми. Маніпуляцією почали називати вміле використання людини як речі, а тих, хто в цій справі став майстром, — маніпуляторами. Мета людини-маніпулятора — змусити маніпульованого виконувати ті чи інші дії не економічним або фізичним насильством, не наказом або погрозою, а здавалося б, — безневинним словом. Маніпуляція відрізняється від пропаганди, агітації, виховання і навіть від звичайного обману, хоча й ґрунтується на впливові за допомогою комунікативних якостей слова.

Зрозуміти безпосередні і далекосяжні наслідки для культури мовної маніпуляції можна, лише розглянувши механізм комунікативної взаємодії мови, культури і поведінки особистості. При цьому слід зважати на те, що культурою є не лише культурні форми дійсності, але й відповідні канали комунікації, по яких ці форми циркулюють, а також особливе ставлення до предмета культури, норм і правил його сприйняття, нормативних смислів, якими цей предмет наділяється. Порушення будь-якої ланки із зазначеної системи сприйняття дійсності як культури неминуче тягне за собою трансформацію всієї системи культури. Саме цим і зумовлені негативні впливи маніпуляції, оскільки вона здатна викривити кожен ланку системи і перетворити її на фікцію.

У загальній формі механізм взаємодії мови, культури і поведінки можна подати як таку систему взаємодіючих ланок [5, с. 27]: зміни в мовному характері комунікації породжують зміни в моделі культурного простору особистості, які призводять до змін у культурно зумовленій поведінці особистості. Керуючись цією системою, можна проаналізувати форми і наслідки для культури мовних маніпулятивних дій в інформаційному суспільстві.

Безпосереднім інструментом комунікативного впливу на особистість є інформаційне поле, під яким розуміється саморегулююча система такого набуття й обміну інформацією, а також здобуття знань про оточуючий світ, яка дозволяє особистості адекватно оцінити

явища навколишнього світу і відповідно до цієї оцінки спрямовувати і коректувати діяльність [4, с. 103]. Кількісною оцінкою ступеня залученості людей до інформації, отже, і її впливу, є діяльність людей, які пов'язані з тим або іншим джерелом інформації. Цю оцінку можна розглядати як критерій впливу певного джерела інформації. Існуючі інформаційні засоби, їх глобальний характер створюють можливість перетворення маніпуляції з поодиноких і невпорядкованих явищ на всеохоплюючу систему, яка і культурі надає маніпулятивності.

Зважаючи на природу мови, її фундаментальними джерелами є два процеси — використання слів і вплив на етичні системи культури як основоположні засади мовного спілкування.

Традиційним і поширеним способом впливу на мову, а також на взаємодію різних мов є мовно-лексичне та поняттєве запозичення. Цей процес може вести до збагачення, але поряд із цим може використовуватися з метою мовної маніпуляції [2, с. 129]. Пояснюється це тим, що в нове мовне середовище із запозиченим словом переноситься лише частка його лексико-семантичних і культурних варіантів, які внаслідок багаторазового й упередженого використання можуть спричинити певні трансформації в розумінні самої сутності запозиченого слова як представника і носія конкретної культури.

Застосування інформаційних технологій під впливом маніпулятивних потреб внесло до словотворення фундаментальні зміни, ключовою з яких є використання так званих слів-амеб [1, с. 90–91]. Їх головна особливість полягає в тому, що вони нібито прозорі і тому загально визнані, але водночас не пов'язані з конкретною реальністю і тому можуть бути введені практично в будь-який контекст. Ці слова не мають зрозумілого для всіх тлумачення під час мовного спілкування.

Гіпостазування — ще одна із форм мовної маніпуляції, під якою розуміється приписування абстрактним поняттям, що відбивають лише певну якість культурного явища або процесу, самостійного існування. Воно, з одного боку, руйнує здатність до рефлексії й аналізу підходів стосовно культурно-суспільних явищ та їх наслідків, а з іншого — створює розмитий віртуальний образ тих явищ, які повинні відбиватися в індивідуальній та суспільній свідомості. Маніпулятивну роль відіграє використання в процесі мовної комунікації слів, що забезпечують індоктринацію свідомості, тобто «вбивання» в голову готових слів-штампів.

Використання засобів масової інформації привело до своєрідної революції у сфері мовної маніпуляції за допомогою слів і викривлення на цій основі того культурного простору, в межах якого відбувається спілкування людей. Дослідження лінгвістів університету в Торонто (Канада) перед Другою світовою війною виявило, що серед слів, які людина почула і засвоїла в перші двадцять років свого життя, лише кожне десяте слово було почуте з якогось «центрального джерела» — церкви,

школи, армії, а дев'ять слів із десяти засвоєні від тих, з ким вона постійно й безпосередньо спілкувалася. У 90-х рр. XX ст. це дослідження повторили і виявилось, що дев'ять слів із десяти людина узнає із «центрального джерела», причому цим джерелом є технічні засоби й засоби масової інформації [1, с. 89]. На основі цього можна дійти висновку, що словниковий запас людини, завдяки якому вона зіставляє і поєднує у своїй свідомості всі явища навколишнього світу, а особливо культури, фактично є продуктом, який цілеспрямовано формується за допомогою сучасних інформаційних засобів, а самі ці засоби таким чином мають безмежні можливості щодо мовного маніпулювання.

Ці можливості пов'язані головним чином з руйнуванням або перетворенням на фікцію діалогічного аспекту мовного спілкування. Діалог потребує визнати можливість існування іншої логіки та інших правил спілкування, порівняно з тими, які пропонує будь-яка зі сторін. Крім того, він за своєю природою не може бути раз і назавжди вирішеним, оскільки саме буття феноменів, яких він стосується, є явищем не тільки багатостороннім, але й таким, що розвивається. Усе це нівелюється в процесі мовної маніпуляції, тому повноцінний діалог несумісний з маніпулюванням. Зважаючи на це, маніпулятивне за своєю природою спілкування породило інструменти руйнування в першу чергу саме діалогу.

Найуживанішим і найефективнішим, з позицій маніпуляторів, є ірраціоналізм і тоталітаризм мислення, які позбавляють людину здатності до рефлексії (самопізнання і самоаналізу). Способами досягнення такого стану є, по-перше, формування «ідеї фікс», по-друге, неврахування міри під час викладення й обґрунтування певної ідеї.

Що стосується логічних прийомів руйнування діалогу, слід відзначити нав'язування некорегентності мислення, тобто нездатності до системного сумірного мислення, штучне формування своєрідної шизофренізації свідомості. Щоб нав'язати свою точку зору і збити опонента з пантелику, наводяться твердження, які в процесі глибокого аналізу фактично суперечать одне одному, але наведення таких тверджень здійснюється настільки емоційно, що унеможливорюється нормальне, логічне сприйняття дійсності.

Вплив на етичні системи культури як фундаментальне джерело мовної маніпуляції пов'язаний з культуротворчою роллю мови. Ця роль полягає у фіксації і наданні прийнятної для спілкування форми досягнень людської діяльності в усіх її сферах, які завдяки мові набувають для людини форми реального існування. Головним інструментом при цьому є опора мови на систему цінностей. Однак говорити слід не про цінності взагалі, а про певні конкретні ціннісно-етичні системи мовної культури.

Класичним підходом до етичних систем, які можна вважати етичними підвалинами мовної культури, є виділення В. Лефевром двох основних типів таких систем. Для першої етичної системи

характерним є те, що об'єднання за допомогою мови речей, які мають протилежні оцінки, такі як «ціль виправдовує засоби», «добро повинно бути з кулаками», сприймається негативно, а роз'єднання — позитивно. У другій етичній системі оцінки протилежні: об'єднання добра і зла як феноменів існування оцінюються позитивно, а роз'єднання — негативно. У конфліктній ситуації, яка завжди фіксується мовою, для першої системи виявляється кращим компроміс, а в другій — конфронтація або роз'єднання [6, с. 159–160].

Мовно-культурні маніпулятивні можливості обох систем пов'язані з тим, що за загальним правилом взаємні оцінки поведінки суб'єктів, як позитивні, так і негативні, здійснюються залежно від їх особистих етичних настанов і норм оточення, а також від рівня опанування і практичного застосування ними досягнень культури [7, с. 181–182]. У першій системі настанова на об'єднання добра і зла зумовлює мовну поведінку, яку згідно з природою системи слід оцінювати негативно, а в другій — позитивно. Крім того, з точки зору представника першої системи, настанова на роз'єднання добра і зла при інтенції на компроміс оцінюється позитивно, а на їх об'єднання при інтенції на конфронтацію — негативно. У другій етичній системі оцінки змінюються на протилежні.

Розгляд етичних систем свідчить про усталеність ціннісних аспектів під час мовного спілкування. Саме ця стійкість і взагалі регулятивний вплив систем цінностей на поведінку і є культурно-етичними засадами самого існування спілкування.

Під розглянутим кутом зору впливу етичних систем на мовну поведінку першим викривленням, що маніпулятивно заплутує справу, є моральний релятивізм, тобто нав'язування під гаслом свободи особистості відмови від будь-яких моральних стандартів і настанов. Особливо ефективним є розгляд моральних відхилень як чогось природного і загальноприйнятого. Головна мета морального релятивізму — досягти морального роззброєння людини і зробити її безпорадною, тобто найприйнятнішою в етичному і культурному сенсах для маніпулювання.

Ефективним засобом морального роззброєння і створення таким чином сприятливого середовища для мовного маніпулювання є навіювання песимізму, тобто негативного світосприйняття. Песимізм, що виник спочатку як певна мода, набув надзвичайного поширення завдяки засобам масової інформації, оскільки в його атмосфері можна ефективно здійснювати маніпулятивні мовні операції. Головним інструментом при цьому є навіювання страху, особливо найефективнішої його форми — страху екзистенціального, тобто страху перед невизначеною загрозою. Надзвичайно ефективним є також навіювання страху так би мовити «шкурного ґатунку».

Майже завжди поряд з навіюванням песимізму в суспільну свідомість проникає фрустрація, тобто поширення настроїв розчарування й пригніченості. Головним наслідком її і надзвичайно привабливим

у цілях мовного маніпулювання є втрата реальної міри оцінювання всього культурного простору, який оточує людину, і звернення до міфів.

Наслідком мовних маніпулятивних дій є нівелювання і змішування культурних типів, яке надає маніпулятивної специфіки масовій культурі.

Для маніпуляторів важливо те, що масова культура як специфічне явище сучасності подається як загально визнана точка зору. Стосовно ж її ознак слід визнати, що існує певна обмеженість підходу до неї. Слід підкреслити, що, по-перше, масова культура — це явище, яке характеризується не кількісними показниками. Уважати той або інший елемент культури минулого або сьогодняшнього масовою культурою, керуючись лише масовістю його поширення, неправильно, оскільки сам по собі культурний факт, незалежно від його кількісної оцінки, якщо розглядається ізольовано від суспільного контексту, нічого не повідомляє. По-друге, неправомірно підходити до масової культури, розглядаючи її феномени як щось «низове», другорядне, «недорозвинене». Масова культура — це не культура соціальних «низів». По-третє, поширений підхід до масової культури як до другої рядної порівняно з елітарною.

Підсумовуючи, слід зазначити, що масова культура — це стан культури, який характеризується не рівнем її поширеності, а культурною ситуацією, що формується й існує «в присутності мас». Тобто її суб'єктом є спільнота, що називається масою з її специфічним типом свідомості — масовою свідомістю. Про існування або становлення масової культури можна говорити в тому разі, коли існують соціальні і культурні настанови маси, незалежно від того, завдяки яким про шаркам вони формуються — «низів» або еліти.

Головною дійовою особою масової культури є не маса як інтегрований суб'єкт культури, а людина маси як особливий соціально-культурний тип. Головною ознакою цього типу, за визначенням Х. Ортеги-і-Гассета, є усередненість, посередність, що прагне до культурного і ментального панування [3, с. 384]. Інші ознаки, на яких наголошують дослідники цього феномену — культурна агресивність, деструктивність, примітивність, знижена інтелектуальність і підвищена емоційність, спонтанність, неукоріненість — є наслідком вище зазначеної фундаментальної ознаки. Це означає, що людиною маси може стати кожен, незалежно від власної індивідуальної історії, тобто людина маси — це характеристика, що існує в культурному аспекті «над» традиційними класами і прошарками. Мовно-культурна маніпуляція є одним із механізмів становлення і поширення людей маси.

Попри надзвичайне різноманіття маніпулятивних мовних дій в інформаційному суспільстві, існують загальна ознака і загальний інтегративний наслідок стосовно їх впливу на стан культури. Такими

є аутизм особистості, тобто занурення виключно у світ особистих переживань.

До аутичних явищ належать ті негативні впливи, які через навіювання страху або іншими засобами змушують людину відсторонюватися від навколишнього суспільного, зокрема і культурного, середовища. Подібне обмеження в підході до аутизму пояснюється тим, що, на відміну від неприємних впливів, впливи приємні здатні охопити абсолютно всіх людей, крім того, маніпулювати за допомогою приємних вражень легше. Зважаючи на це, маніпулятивний аспект аутичного мислення, що нав'язується за допомогою сучасних засобів масової інформації, полягає в тому, що звичайним і в принципі суперечливим явищам приписується можливість лише приємного для людини їх використання.

Щоб досягти основоположних цілей мовної маніпуляції, всі її форми, свідомо чи ні, спрямовані на становлення аутичних уявлень особистостей, особливо у сфері культури, оскільки вона є сполучною і регулюючою ланкою системи «об'єктивна дійсність — культура — реальна дія людських спільнот і особистостей».

Узагальнюючі висновки щодо культурологічних аспектів мовно-комунікативної маніпуляції та їх специфіки в інформаційному суспільстві можна звести їх до таких положень.

По-перше, ключовою ланкою системи культурологічних аспектів мовно-маніпулятивних дій є реальна особистість з притаманним їй рівнем культури, оскільки сама маніпуляція є маніпуляцією культурно-діяльним станом особистості. По-друге, мовно-комунікативна маніпуляція має далекосяжні культурологічні наслідки. Пояснюється це тим, що вона готує підґрунтя для формування небезпечних стосовно особистості сторін масової культури. По-третє, оскільки мова є сполучною ланкою етичних і культурних аспектів внутрішнього світу людини, розгляд культурологічних особливостей мовної маніпуляції може бути плідним за умови визнання етичного і культурного як двох аспектів одного явища — духовного стану особистості. По-четверте, ключовими інструментами таких мовно-маніпулятивних дій, які впливають на загальний стан культури, є система використання та культурного наповнення слів, а також етичні системи, на яких базується мовна комунікація. По-п'яте, інформаційне суспільство, створюючи нові можливості для мовної маніпуляції, одночасно надає нові засоби її подолання, головною передумовою яких є використання інформаційних можливостей для поєднання етики і культури в процесі мовної комунікації.

У подальшому передбачається дослідження специфіки мовно-комунікативної маніпуляції в інформаційному суспільстві.

Список літератури

1. Кара-Мурза С. Г. Маніпуляція сознанием / Сергей Георгиевич Кара-Мурза. — М. : ЭКСМО, 2007. — 864 с.

2. Омельченко С. Н. Особенности межкультурного диалога / С. Н. Омельченко, О. А. Розумович // Культура, свідомість, мова в інформаційному суспільстві : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., (Харків, 19-20 квіт. 2007 р.). — Х. : Вид-во НФаУ, 2007. — С. 129–132. — (Сер. : Наука).
3. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры : сб. / Хосе Ортега-и-Гассет ; пер. с исп. / вступ. ст. Г. М. Фридлендера. — М. : Искусство, 1991. — 586 с. — (История эстетики в памятниках и документах).
4. Осипова Н. Ф. Закономерности воздействия информационного поля студенческой группы / Н. Ф. Осипова // Студенческая группа как субъект формирования личности специалиста. — Х. : Изд. «Основа» при Харьк. гос. ун-те, 1991. — С. 100–115.
5. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века / Георгий Георгиевич Почепцов. — М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2000. — 352 с.
6. Таран Т. А. Этические системы и их интерпретация // Т. А. Таран // Мова і культура : п'ята міжнар. наук. конф. — К. : Collegium, 1997. — Т. I : Філософія мови та культури. — С. 154–165.
7. Шопенгауэр А. Две основные проблемы этики / Артур Шопенгауэр // А. Шопенгауэр. Афоризмы и истины: сочинения ; пер. с нем. — М. : Изд-во ЭКСМО–Пресс, 2000. — С. 163–463.

Надійшла до редколегії 24.09.2012 р